

Szín – játék – költészet

Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére

Szerkesztette

•

Czibula Katalin

Demeter Júlia

Pintér Márta Zsuzsanna

Partium Kiadó – Protea Egyesület – *reciti*

Budapest • Nagyvárad
2013

A kötet megjelenését az OTKA 83599. számú programja,
a Partiumi Keresztény Egyetem és
a Lectio Kulturális Egyesület támogatta.

A borító a *Kilianus* (Kolozsvár, 1767) című színlap felhasználásával készült
Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Győr, G. XXIII. 2. 11. 58.

Fotó: Medgyesy S. Norbert

Szerkesztette:

Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta Zsuzsanna

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább!* 2.5
Magyarország Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

Köteteink a *reciti* honlapjáról letölthetők. Éljen jogaival!

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

OMAGIU. Kilián István

Szín – játék – költészet: tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István
tiszteletére / szerkesztette: Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta
Zsuzsanna. - Oradea: Partium; Budapest: Protea Kulturális Egyesület, 2013
ISBN 978-606-8156-45-3; ISBN 978-963-7341-95-3

I. Czibula, Katalin (ed.)

II. Demeter, Júlia (ed.)

III. Pintér, Márta Zsuzsanna (ed.)

008

ISBN 978-606-8156-45-3

ISBN 978-963-7341-95-3

Kiadja a Partium Kiadó, a Protea Kulturális Egyesület és a *reciti*,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ► <http://www.reciti.hu>

Borítóterv: Bánffi-Benedek Andrea

Tördelte: Hegedüs Béla

DUKKON ÁGNES

A kalendárium és a teátrum világának érintkezései – avagy néhány adalék egy 17. századi szállóige „karrierjéhez”

A kalendárium és a teátrum a kora újkorban több ponton is kapcsolódik egymással: mindkettő a maga eszközeivel közvetíti egyre szélesebb közönségnek a korábbi századok örökségét, a szent és a profán érintkezési sávjában lüktető lét- és időélményt. A középkori misztériumjátékok és a karneváli fordított világ, a vidám látványosságok, „bolondünnepek” (festa stultorum) az emberi lét két pólusát mutatják meg színházszerűen: egyfelől a templomban a mágikus, misztikus, szent szférát megidéző liturgikus formákkal és tartalmakkal; másfelől az utcákon, tereken és vásárokon az „alsó pólus”, a nevetés világának feltárásával mintegy fölszabadítják az embert mindenfajta vallásos, morális, szakrális kötelezettség alól. Érdeemes idéznünk az orosz irodalomtudós, Mihail Bahtyin szavait, melyek témánkhoz a továbbiakban is kulcsfontosságúak lesznek:

Ebben a vonatkozásban tehát a karnevál nem művészi színházi látványosság, hanem magának az életnek a valóságos (noha ideiglenes) formája, amelyet nem egyszerűen eljátszanak, hanem (a karnevál idején) mintegy megélnék. Ezt másképp is kifejezhetjük: a karneválon maga az élet játszik – színpad, rivalda, színészek, nézők, vagyis minden sajátosan színpadi művészi eszköz nélkül – , s amit eljátszik, az önmagának egy másik, szabad, (kötetlen) megvalósulása, saját újjászületése és jobb elvek szerinti megújítása.¹

Ahogy a modern színház megszületésében ezeknek a kultikus „elődöknek” része van, ugyanúgy a modern tömegkommunikáció ősét ismerhetjük föl a könyvnyomtatással hódító útjára induló kalendárium-műfajban, illetve ennek barokk kori változataiban. Jelen dolgozatunkban egy apró, de mégis fontos adalékot szeretnénk bemutatni, amely kicsit „karneváli” vagy parodisztikus módon összekapcsolja ezt a két világot, nevezetesen az illúzióteremtés, az elhitetés problematikus formáiban.

Előzetesen még egy tényre szeretnénk rámutatni a kalendáriumok történetében. A nyomtatott kalendáriumok és prognosztikonok terjedését már a 16. század elejétől kezdve kísérte egyfajta kétes hír is: bizonyos prognosztikonszerzők, asztrológusok téves jóslatai miatt gyakran megkérdőjeleződött az egész műfaj szavahihetősége, mondhatnánk, itt is felütötte a fejét egyfajta „karnevalizáció.” Az egymással versengő és ezért egymást lejáratni igyekvő asztrológusok vitái gyakran a piaci veszekedésekre emlékeztetnek. A 16. század utolsó harmadából említhetünk erre példát: a danckai (gdański) medikus és

---

¹ Mihail BAHTYIN, *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz nevetéskultúrája*, ford. KÖNCZÖL Csaba, Bp., Európa Könyvkiadó, 1982, 13.

asztronómus, Misocacus ellen – aki a németalföldi protestánsokkal rokonszenvezett –, Habsburg-párti kollégái valóságos gúnyhadjáratot indítanak.²

Különösen akkor válik ez a téma érdekessé, amikor a reformáció a Bibliára hivatkozva elutasítja a reneszánsz korban újjáéledt pogány-antik asztrológia determinizmusát. Mind a lutheri, mind a kálvini irányzat egyaránt a Szentírásra támaszkodva fogalmazza meg a jóslások hiábavalóságát,³ gyakran manipulatív jellegét. Luther az 1527-ben Wittenbergben megjelent Lichtenberger-prognosztikonhoz írt előszavában egyértelműen állást foglal amellett, hogy Istentől sugallt igaz próféciát a bibliai próféták közvetítettek, az asztrológusok, jósök csak intuíciójukat, csillagászati tudásukat és a politikai életben való tájékozottságukat tudják jól-rosszul mozgósítani a prognosztikonjaikban – melyeket eredendően világi célokat követve állítanak össze.⁴ A szakrális szférához tartozó középkori óraskönyvekből tehát kifejlődik egy populáris – és sok szemfényvesztést is tartalmazó – tömegkiadvány, a prognosztikont (időjóslást, horoszkópot, az égi jegyekből kiolvasott jövődöléseket) tartalmazó kalendárium. Ennek visszahatásaként a reformáció korában megszületik egy biblikus-vallásos szemléletmódon alapuló új struktúrájú, ismét a szakrális szférához kapcsolódó másik kalendárium-típus, a melanchtoni környezetből, Wittenberg szelleméből eredő *calendarium historicum*.⁵

A barokk korban azonban újból föléled a misztikum és látványosság iránti igény, és ennek kiszolgálására vállalkozik az időközben a tipográfusok megélhetési forrásává elépített kalendárium-kiadás is. Az Idő mindig tartogat olyan történéseket, amelyek az ember számára szorongással, reménykedéssel kevert életérzést idéznek elő: szeretné tudni a jövődőt, s kész elhinni bármit, amit kellő fontoskodással előadnak a kalendáriumkészítők. De ennek a kornak is megvannak a józan, kritikusan gondolkodó tudósai, mint Frölich Dávid, aki a Boroszlóban 1630-ban kiadott német nyelvű kalendáriumában kárhoztatja a hazug, rossz asztrológusokat, akik miatt az egész tudományra árnyék vetül,⁶ és sokan a kalendáriumot mindenestül a hazugság szinonimájának tartják.

---

² L. részletesebben: DUKKON Ágnes, *Régi kalendáriumok európai háttérben*, Budapest, ELTE Eötös Kiadó, 2003, 127–130.

³ „Ezt mondja az Úr: A pogányok útját el ne tanuljátok, és az égi jelektől ne féljete, mert a pogányok félnek azoktól!” Jeremiás 10,2.

⁴ *Die Weissagung Johannis Lichtenbergers deutsch zugericht mit vleys. Sampt einer nutzlichen vorrede und unterricht D. Martini Luthers. Wie man die selbige und der gleiche weissagung vernehmen sol.* Wittenberg, 1527. OSZK, App. H. 2533a

⁵ Az első változatot a Melanchton-tanítvány Paul Eber adta ki Wittenbergben 1550-ben. Több kiadást is megért a 16. század folyamán, s a protestáns kalendáriumszerkesztőknek még a 17. században is mintául szolgálhatott – közvetve vagy közvetlenül. L. DUKKON Ágnes, *Kora újkori prognosztikonok és kalendáriumok az asztrológiáról, a szabad akaratról és a boldog életről = Corollarium. Tanulmányok a 65 éves Tar Ibolya tiszteletére*, szerk. CZEROVSZKI Mariann, MAYER Péter, NAGYILLÉS János, Acta Universitatis Szegediensis, Acta Antiqua et Archaeologica Supplementum XIII. Szeged, 2010, 17–22. <http://www.arts.u-szeged.hu/cla>

⁶ „...manche Kalenderschreiber ihre jährliche nützliche unnötige Prognostika aus den Chaldaischen, Arabischen, zum Teil zweifelhaften zum Theil gar nichtigen abergläubischen signifieribus zusammen schmelzen und schmieren, den Einfeltigen damit das Maul aufzusperren (...)” OSZK RMK III. 1452

Erre a jelenségre, tehát a kalendáriumnak, mint a hazugság szinonimájának emlegetésére éppen egy 17. század közepén keletkezett színműben és egy ugyanazon időben kiadott kalendáriumban találunk példát.

Az 1659-re szóló nagyszombati kalendárium⁷ összeállítója, aki magát az akadémiában tanító „Astrophilus”-nak nevezi,⁸ a naptár toldalékához írt előszavában védelmébe veszi a kalendáriumokat a hamis asztrológusok miatt közkeletűvé vált lebecsülés, hazugság minősítés okán. A meteorológiai jelenségek prognosztizálása mindig hordoz magában valamilyen mértékű bizonytalansági tényezőt, s azok az olvasók, akik a kalendáriumot órakulumnak tekintik, csalódnak, ha nem a naptári jóslatok szerint következnek be az események. Erre mondja az „Astrophilus”: „még a sib-vásáros asszonyoczkák is, midőn egymás között szokások szerint morgolózással, és feddődéssel vetekednek, egyik a mászt csak akkor alittyta magában legnehezebb bosszusággal illetni, midőn azt kiálthattya fejébe: **hazudsz, mint a Kalendárium.**”⁹ [Kiemelés: D.Á.]

Ugyanez a mondat hangzik el a német barokk irodalom jeles alkotójának, a költő és drámaíró Andreas Gryphiusnak (1616–1664) a komédiájában. A művet – *Absurda Comica oder Herr Peter Squenz. Schimpfspiel in drei Aufzügen* – 1657-ben nyomtatták ki először, két évvel a fent említett nagyszombati kalendárium megjelenése előtt. Azt nehéz volna megállapítani, hogy a szállóigévé lett mondat honnan ered. Johann Misch, az „Astrophilus” maszkja alatt rejtőző kalendáriumszerző akár találkozhatott is Gryphius munkájával, de a kalendáriumok, illetve az asztrológusok „hazug voltát” egész Európában gyakran emlegették, már a 16. századtól kezdve. Számunkra maga a jelenség érdekes, hogy a kalendáriumot a 17. században a piaci „asszonyoczkák” és a mesteremberek (Gryphius komédiájában) egyaránt a hazugsággal kapcsolják össze. Idézzük föl a szállóige környezetét a német „Absurda Comica” világában!

A darab a „játék a játékban” színműtípushoz tartozik, az alapszituáció rokon Shakespeare *Szentivánéji álom* című komédiájának betétdarabjával: Peter Squenz, a nagyzóli iskolamester és író az udvar előtt színházi ismereteivel kérkedik, s mesteremberekből álló társulatával készül bemutatni a *Pyramus és Thisbe* című tragédiát (Ovidius *Metamorphoses*-éből színpadra alkalmazva). A nézők – a Király, Királyné, Herceg, Hercegisasszony, Udvarmester – legnagyobb derűltségére a szomorújátékból a kézművesek (kovács, takács, asztalos, orsókészítő, fűvőföldöző) ügyetlenségei, melléfogásai következtében „abszurd komédia” lesz, melyben hirtelen nem a szereplők, hanem az élet kezd játszani (ahogy Bahtyin a karneváliságot jellemezte!). Szitkozódásig, verekedésig fajuló nézeteltéréseik a komikumnak azt a változatát mutatják, amikor a naiv műkedvelők összetévesztik az életet és a színházat, vagy másképp, a színjátszás világát azon a szinten kezelik, mint a hétköznapi valóságot – tehát számukra a világ tagoltsága, fikció és valóság különbözősége egybemosódik. Amikor az első felvonásban, még a „bemutató” előtt, a díszletekről és

---

⁷ *Kalendariom Kristus Urunk Születése után való M DC LIX. Esztendőre, Mellyet a' Nemes, és Kyrály Nagy-Szombat Városának és Magyar-Országban más kiváltképpen való helyyeknek Meridiánomiára a' tudós és nevezetes Astronomusnak Argolus Andrásnak Calculatioja-szerént a' Nagy-Szombati Aca-démiában való Astrophilus nagy szorgalmatossággal el-rendelt.* Nyomt.: Schneckenhaus Menyhárt Wenceslo, OSZK RMK I. 945.

⁸ Az „Astrophilus” személyének tisztázását l.: Kiss Farkas Gábor, *Johann Misch Astrophilus Nagyszombatban*, Magyar Könyvszemle, 2005/2, 140–166.

⁹ RMK I. 945, D₄b

jelmezeokról vitatkoznak, a rendező, Squenz fölveti a kérdést, hogy nem lehet tudni, világit-e majd a hold a játék idején, pedig az Ovidius-műben ez elő van írva. S ha nem lesz holdvilág, akkor kell egy szereplő, aki a holdat alakítja. A kovács, Meister Kricks azt javasolja, hogy nézzék meg a kalendáriumban. Kiderül, hogy Meister Lollingernél van egy százéves kalendárium, melyből Pickelhäring („des Königes lustiger Rath”) azt olvassa ki, hogy holdvilágos éjszaka várható az előadás idejére. Erre ketten is kétségbe vonják állítását, mondván, hogy már az öregek is tudták, ha a kalendárium szép időt jósol, akkor biztosan esni fog az eső, ezért is terjedt el a mondás: **Hazudsz, mint egy kalendárista.** Idézzük az eredeti dialógust:

Erster Aufzug

PETER SQUENZ

...der Kirchenlehrer Ovidius schreibet, daß der Monde geschienen habe, nun wissen wir nicht, ob der Monde auch scheinen werde, wenn wir das Spiel tragiren werden.

PICKELHÄRING

Das ist, beym Element, eine schwere Sache.

MEISTER KRICKS

Dem ist leicht zu helffen, wir müssen im Calender sehen, ob der Monde denselben Tag scheinen wird.

MEISTER KLOTZ-GEORGE

Ja wenn wir nur einen hätten.

MEISTER LOLLINGER

Hier habe ich einen, den habe ich von **meines Groß-Vatern Muhme ererbet, er ist wol 100. Jahr alt, und derowegen schier der beste.** Ey Juncker Pickelhäring, verstehet ihr euch auff's Calendermachen, so sehet doch ob der Monde scheinen wird.

PICKELHÄRING

Je solte ich das nicht können, Lustig, lustig ihr Herren, der Mond wird gewiß scheinen, wenn wir spielen werden.

MEISTER KRICKS

Ja ich habe aber mein lebetag gehöret, wenn man schön Wetter im Calender findet, so regnets.

MEISTER KLOTZ-GEORGE

Drumb haben unsere lieben Alten gesaget; **du lügest wie ein Calendermacher.**¹⁰ [Kiemelés: D. Á.]

Kricks, a kovács és Klotz-George, az orsóképzítő (Spulnmacher) – a köznapi tapasztalatokra hivatkozva – megkérdőjelezi a kalendáriumi előrejelzést, sommásan hazugnak minősíti a kalendáriumok időjóslását. Groteszk hatást ér el a darab azzal, hogy egy száz évvel korábbi kötet jóslatához folyamodnak, majd ezt „simpfelik” a közszájon forgó vélekedések, tapasztalatok alapján. Gryphius darabjában ez a mozzanat az abszurd komikumot

---

¹⁰ Andrea GRYPHIUS, *Absurda Comica oder Herr Peter Squenz. Schimpfspiel in drei Aufzügen* (1657) (Modernisierte Ausgabe), Hg. Herbert CYSARZ, Stuttgart, Reclam Verlag, 1954. és máig több kiadás.

szolgálja, de az is érdekes, hogy a korabeli anekdotákban, melyek a kalendáriumi időjósok melléfogásait pellengérezik ki, szintén mesteremberek vagy parasztok képviselik a józan gondolkodás és a természet megfigyelésének képességét. A fent említett nagyszombati kalendáriumban az „Astrophilus” arra inti az olvasót, hogy az időjósok prognosztizálását óvatosan kezelje, és figyeljen inkább a természet jelzéseire. XI. Lajossal kapcsolatban közli az alábbi anekdotát:

Menvén a' Kyrály vadászni, midőn maga Asztrológusa mindennél bizonyosb tiszta időt jövendölt volna, szerenczére talál elől egy szénégetőt szamarával, ki inti a Kyrályt, mennél hamarabb meg-térne, hanemha tízszer való essővel akarná magát megveretni. A Kyrály hátra hagyván a jó szénégető jövendő mondását az Astrologusa jövendölése felett, tovább mégyen vadászásában: de kevés vártatva felette nagy Zápor esső támadván ugy minden vadászival megázott, hogy inkább feredni, hogysen vadászni ment volna. Fel-kerestetvén az után és hivatván e' szén-égetőt, meg-tudta a Kyrály, hogy ily bizonyos jövendölésnek a számár lött légyen mestere: melynek, megparancsolta, hogy annak utána járna az Astrologus fizetése.¹¹

Az anekdota csattanója szerint a szénégető és a számár is bölcsebb volt, mint az udvari asztrológus; Gryphius mesteremberei is tudják, hogy a kalendáriumi időjóslásokat nem szabad komolyan venni.

Érdeemes még felidézünk az *Absurda Comica* keletkezését: az alapötlet nem Gryphiusé, hanem az altdorfi matematikus és orientalista Daniel Schwenteré (1585–1636). Munkája nem maradt fenn, de Gryphius ismerte a szöveget, s amint darabjának előszavában említi, ebből a „nyersanyagból” alkotta meg a vígjátékot. A komikum forrásai elsősorban a nyelvi humor, a nyers, faragatlan szópárbajok, a rímek fölcserélése és a valóságfikció folytonos összezavarodása a mesteremberek előadásában. A rendező, Peter Squenz szavaiban már eleve adott a komikus félreértések sora, ahogy a szüzsét előadja:

Der Heil. alte Kirchen-Lehrer Ovidius schreibt in seinem schönen Buch **Memoirium phosis**, das Piramus die Thisbe zu einem Brunnen bestellt habe, in mittelst sey ein abscheulicher heßlicher Löwe kommen, vor welchem sie aus Furcht entlauffen, und ihren Mantel hinterlassen, darauff der Löwe Jungen außgehecket; als er aber weggegangen, findet Piramus die bluttige Schaubе, und meinet der Löwe habe Thisben gefressen, darumb ersticht er sich aus Verzweiffelung, Thisbe kommet wieder und findet Piramum todt, derowegen ersticht sie sich ihm zu Trotz. [Kiemelés: D. Á.]

Végül fontos még megemlítenünk az egybecsengéseket a Gryphius-komédia és a *Szent-ivánéji álm* közjátékában, a mesteremberek foglalkozásában, de az egész játék felépítésében is. Mindkét műben van asztalos, takács, fúvófoldozó (Blasebalckmacher), Gryphiusnál még a takács mellett az orsóképzítő (Spulenmacher) is megjelenik. Shakespeare művében is megtaláljuk azt a párbeszédet, amelyben a naptárt kérdezik meg arról, hogy világít-e a hold az előadás idején:

---

¹¹ RMK I. 945, E,b. Ezt a részletet már idéztük a *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben* című könyvünkben (ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2003, 189.)

VACKOR

Jó, legyen úgy. De két bökkenő van még: egy az, hogy viszünk a terembe holdvilágot; mert tudjátok, hogy Pyramus holdvilágot beszélget Thisbével.

GYALU

Süt a hold akkor este, mikor játszunk?

ZUBOLY

Naptárt ide, naptárt! Keressük ki a naptárban; hadd lám a holdvilágot, hadd lám a holdvilágot.

VACKOR

Igen, süt akkor.¹²

Az összehasonlításból az is kiderül, hogy csak Gryphius vígjátékában található a „Hazudsz, mint egy kalendárista – du lügst, wie ein Calendermacher” szállóige; valószínűleg a kontinensen, főleg német környezetben a 17. század közepére annyira megrendült a kalendáriumok hitele, hogy egy vígjátékban föl lehetett használni poénként a hazugság-vádat. A német szerző munkásságát tárgyaló szakirodalomból ismert, hogy a shakespeare-i allúziók nem véletlenek, a 17. század első felében angol színtársulatok szerepeltek német földön, így feltehető, hogy Schwenterhez és utána Gryphiushoz is eljutott ez a hatás.¹³ De a német és az angol vígjáték egy-egy részletének fenti összevetése arra is jó példát ad, hogy miként lehetett helyi „aktualitásokkal” átszínezni, bővíteni a mintául szolgáló művet. A vándorszüzsék, vándoranekdoták terjedését egyaránt elősegítette a barokk kori színjátszás, valamint a kalendáriumkiadás: mindkét műfaj ezekből a közkinccsé vált elemekből (is) építkezett, s alkalomadtán képes volt saját paródiáját is megalkotni – „karnevalizálni” a műfajt – egy-egy vándormotívum vagy szállóige jókor és jó helyen történő „bevetésével”.

---

¹² SHAKESPEARE, *Szentivánéji álom = Shakespeare összes drámái*, II. kötet: Vígjátékok, Bp., Magyar Helikon, 1972, 302.

¹³ Az Allgemeine Deutsche Biographie szerint: „Ferner hat er ein Lustspiel: „Peter Squenz“ verfaßt, wie wir durch Andreas Gryphius (s. A. D. B. X, 73) wissen. Dasselbe gründet sich auf den Shakespeare'schen Sommernachtstraum, der S. durch die damals in Deutschland herumziehenden englischen Schauspieler bekannt geworden sein wird. http://de.wikisource.org/wiki/ADB:Schwenter,_Daniel. A letöltés ideje: 2012. dec. 16.